

OSMANLI DÖNEMİ'NDE GERÇEKLEŞEN GÖÇLERİN KURUMSALLAŞMA VE GÖÇ POLİTİKALARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ*

İlgin BARUT¹

Öz

Bu çalışmadaki amaç, Osmanlı Devleti'nde kitlesel göçlere paralel olarak şekillenen kurumsallaşma çabalarına ve göç politikalarına yönelik bir açıklama sunmak ve bu bağlamda Cumhuriyet öncesi dönemin birikimine ışık tutmaktır. Literatür taraması yönteminden yararlanılarak hazırlanan çalışma, bu açıdan son yıllarda yaşadığımız büyük kitlesel göçlerin aslında yeni bir olgu olmadığını; göç ve iskâna yönelik özel örgütlenmelerin ve politikaların ilk olarak Osmanlı Devleti'nde hayata geçirildiğini göstermektedir. Çalışmanın bazı sonuçları özetle şu şekilde ifade edilebilir: Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde meydana gelen kitlesel göçler nedeniyle mevcut düzenlemelerin ihtiyaçlara cevap üretmemesi, göç politikalarının merkezi düzlemde belirlenmesini zorunlu hale getirmiştir. Diğer yandan kitlesel göç akınlarının yoğunlaşması liberal göç politikalarına duyulan ihtiyacı zamanla ortadan kaldırmış, kozmopolit nüfus politikasının terkiyle daha homojen bir nüfus politikası izlenmeye başlanmıştır. Ayrıca göç ve iskâna yönelik politikalar, merkezi otoritenin tesisi ile modern devletin inşasında önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda gerçekleşen kitlesel göçler siyasi, iktisadi ve toplumsal yapıda Cumhuriyet Dönemi'ni de etkileyecek önemli sonuçlara yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Göç Politikası, İskân Politikası, Kurumsallaşma, Osmanlı Devleti, Modernleşme.

* Bu çalışma, yazarın Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalında hazırlanan doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Arş. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, e-posta : barutilgin@gmail.com

EFFECTS OF MIGRATIONS ON INSTITUTIONALIZATION AND MIGRATION POLICIES IN THE OTTOMAN PERIOD

Abstract

The present study aims to provide an explanation for the migration policies, and the institutionalization efforts shaped in parallel with the mass migrations in the Ottoman State, and, in this context, shed light on the accumulation of pre-Republican period. From this perspective, the study prepared by the method of literature review indicates that the huge mass migrations experienced recently are not a new phenomenon in fact, and the organization and policies specific to migration and settlement put into practice firstly in the Ottoman State. Some of the study results can be expressed such that the failure of existing regulations at responding to the needs because of the mass migrations during the disintegration period of Ottoman State entailed the determination of migration policy at the central level. On the other side, the intensification of mass migration flows eliminated the need for liberal migration policies; a more homogenous population policy started to be pursued after the cosmopolitan population policy was left. Moreover, the migration and settlement policies had a critical role in the establishment of modern state by the institution of central authority. In this context, the mass migrations paved the way for significant consequences affecting the Republican period in political, economic and social terms.

Keywords: *Migration, Migration Policy, Settlement Policy, Institutionalization, Ottoman State, Modernization.*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde çöküş dönemi sürecinde gerçekleşen her toprak kaybı göç sorununu da gündeme getirmiştir. Zira Osmanlı ordusunun ayrıldığı topraklardan Müslüman ve Türk nüfus da geri çekilmek zorunda kalmıştır. Toprak kayıplarının en önemli sebebi ise Osmanlı'ya benzer bir karasal imparatorluk olan Rus Çarlığı olmuştur. Bir taraftan milliyetçilik akımları 19. yüzyılın başından itibaren Balkanlarda yeni devletlerin kurulmasını gündeme getirip toprak kayıplarına yol açarken, bir taraftan da Rusya'nın genişlemeci politikaları Osmanlı Devleti'ni, yüzyıla yakın bir süre boyunca farklı tarih ve cephelerde Rusya'ya karşı savaşmak zorunda bırakmıştır. Bu yaşananlar ise Balkan ve Kafkas coğrafyalarından Osmanlı topraklarına doğru zorunlu göçlerin gerçekleşmesine neden olmuştur. Ayrıca 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile başlayan ve devletin yıkılışına kadar süren dışarıdan göçler dönemi, göç ve iskâna dair yeni politikaların uygulanabilmesine de imkân vermiştir (Çelik, 1999, s. 98; DüNDAR, 2008, ss. 43-44; Kale, 2015, s. 158).

1768-1774 Rus Savaşı'ndan itibaren Osmanlı Devleti önemli bir göç sorunuyla karşılaşmaya başlamıştır. 1774 yılında bağımsız bir devlet haline dönüştürülen Kırım'ın, 1783 yılında Rusya tarafından işgal edilmesi, Tatar Müslümanlarının kitlesel olarak Osmanlı topraklarına göç etmesiyle sonuçlanmıştır. 1828 Rus Savaşı ve 1853 Kırım Savaşı sonrasında Kırım Tatarlarının yaşadığı zorunlu göçü, Kafkaslarda meydana gelen, Çerkes, Abaza, Laz ve diğer Müslüman halklara karşı düzenlenen sürgünler ve zorunlu göçler izlemiştir. 1850'lerde küçük gruplar halinde başlayan Kafkas göçleri, Şeyh Şamil'in 1859'da yakalanması ile 1860'lardan sonra kitleselleşmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın (93 Harbi) yenilgiyle sonuçlanması da Balkan ve Kafkas coğrafyalarından Anadolu'ya büyük kitlesel göçlerin yaşanmasına yol açmıştır (DüNDAR, 2008, ss. 43-44; İpek, 1994; Kale, 2015, s. 158; Karpat, 2003, s. 108, 2010, ss. 162-185; Saydam, 1997, ss. 81-93).

Kırım Savaşı (1853-1856) sonrasında Kırım ve Kafkasya'dan gerçekleşen Tatar ve Çerkes göçleri Türkiye tarihinin dramatik süreçlerinden biridir. Kırım'ın işgal edilmesinden sonra başlayan ilk kitlesel göç, 1862-1865 yılları arasında doruk noktasına çıkmış, 1877-1878 ve 1890-1908 yılları arasında yoğunluk kazanarak 1920'li yıllara kadar aralıklı olarak devam etmiştir. 1783-

1922 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç eden Kırımli Müslümanların toplam sayısının 1.800.000'e ulaştığı tahmin edilmektedir. 1850'li yıllardan itibaren Anadolu'ya göç eden Kafkas Müslümanlarının sayısının ise 2 milyona yakın olduğu tahmin edilmektedir (İpek, 2013a, ss. 102-105; Karpat, 2010, ss. 162-172; Tekeli, 1990, ss. 55-56; Yakut, 2015, ss. 124, 132).

Balkan coğrafyasından Anadolu'ya yönelik göçler ise 93 Harbi (1877-1878) ve Balkan Savaşları ile kitleselleşmiştir (İpek, 1994, 2013a). Bu bölgelerde ulusal devletlerin kurulabilmesinin Müslüman ögelerin tasfiye edilip siyasal ve ekonomik açılardan etkisiz bir azınlık haline getirilmeleriyle mümkün olması, Müslüman karşıtı politikaların da en önemli motivasyonu olmuştur (Karpat, 2010, s. 175). Bu açıdan inşa edilmeye çalışılan ulus devletlerde, ulusa ait olmadığı düşünülen ögeler reddedilmiş, büyük çoğunluğu Müslüman olan göçmenler kitleler halinde önce Balkan topraklarına daha sonra da Anadolu topraklarına doğru göç etmişlerdir (Kale, 2015, s. 158). 1877-78 olaylarının, Balkan Yarımadası'nın ve Osmanlı Devleti'nin etnik ve demografik bileşimi açısından önemli sonuçları olmuştur. Bu olaylar sırasında, çoğunluğu Türk, 250 bin ile 300 bin Müslüman öldürülmüş ve 1,5 milyon kadarı Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda kalmıştır² (Karpat, 2010, s. 184).

Balkan ülkelerinden göç, 1908-1909 yılları arasında yeniden artmaya başlayarak 1912-1913 yıllarındaki Balkan Savaşı sırasında doruk noktasına ulaşmıştır. Yaklaşık 1,5 milyon Müslümanın yaşadığı Makedonya ve Trakya bu tarihte Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ karşısında kaybedilmiştir (Karpat, 2010, s. 185). Bu açıdan imparatorluk tarihinin en süratli toprak kaybı ilk Balkan Savaşı sonucunda meydana gelmiştir. Kısa bir zaman içinde imparatorluğun Avrupa topraklarının %83'ü ve Avrupa nüfusunun %69'u kaybedilmiş ve 300 bin civarında muhacir Anadolu'ya göç ederek nüfusun Müslüman kesim lehine artmasına neden olmuştur (Dündar, 2008, s. 61). Nitekim 1820'lerde Osmanlı nüfusunun %59,6'sını oluşturan Müslümanlar toprak kaybı ve gerçekleşen kitlesel göçler sonucunda 1890'lara gelindiğinde artık nüfusun %76,2'sini temsil ediyorlardı (Karpat, 2003, s. 115). Farklı bir zaman kesitinde (1885-1914) nüfus kompozisyonuna baktığımızda

² McCarthy ise savaş sonucunda göç etmek zorunda kalan insan sayısını 1.253.500 olarak hesaplamıştır (McCarthy, 1998, s. 105).

da Müslüman nüfusun ağırlıklı olarak öne çıktığı görülmektedir. 1885 yılında %74'i geçkin bir orana sahip Müslüman nüfus 1914'e gelindiğinde %85'lere çıkarken, 1885 yılında nüfusun %26'ya yakın bir kesimini oluşturan gayrimüslim nüfus dönem sonunda %15'e kadar düşmüştür:

Tablo 1: Osmanlı Türkiye'si Nüfusunun Dini Dağılımı*

	1885	1897	1914
Müslim	9.097.504	10.495.541	13.645.772
Gayrimüslim	3.174.910	2.023.877	2.391.562
Türkiye Nüfusu	12.272.414	12.519.418	16.037.334

*Tablo Osmanlı Devleti'nin bugünkü sınırları ile Türkiye dâhilindeki nüfusunu içermektedir.

Kaynak: (Çelik, 1999, ss. 107-108).

Göç hareketlerinin tahmini ve genel bir özetini vermek gerekirse, 1783-1922 yılları arasında 1,8 milyon Tatar Kırım'dan Osmanlı topraklarına göç etmiştir. 1859-1879 yılları arasında Kafkasya'yı terk eden 2 milyon göçmenden yalnızca 1,5 milyonu Osmanlı'ya varabilmiştir. 1881-1914 arasında bu bölgeden devam eden göç sonucunda 500 bin kişi daha gelmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda ise Balkanlardan, ileriki yıllarda da sürececek, büyük bir kitle göçü başlamıştır: 1,5 milyon kişinin Osmanlı topraklarına göçü esnasında 300 bin kişi yaşamını yitirmiştir. 1893-1902 yılları arasında da 72.500 kişi Bulgaristan'dan göç etmiştir. Ve son olarak, 1912-1913 Balkan Savaşları sonrasında 640 bin kişilik büyük bir göç dalgası daha yaşanmıştır (Tekeli, 1990, ss. 55-57). Diğer yandan son iki yüzyıldır Rus ordusunun Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan kovduğu muhacirlere, I. Dünya Savaşı ile birlikte imparatorluğun doğusundan gelen *mülteciler*³ de eklenmiştir (Dündar, 2001, s. 228). I. Dünya Savaşı esnasında Erzurum, Van, Bitlis, Erzincan ve Trabzon Rus işgaline uğrayınca 1,5 milyon civarında kişi mülteci durumuna düşmüştür (Dündar, 2001, ss. 56, 237; İpek, 2013a, s. 114).

³ Ruslardan kaçan Müslümanlar muhacirlerden farklı bir şekilde "*mülteci*" (*Şark mültecileri*) olarak kabul ediliyorlardı.

Esasen göçmenlerin sayılarına ilişkin sayılar tartışmalı⁴ olsa da gerçekleşen bu göçlerin toprak mülkiyeti üzerindeki etkisi muazzam olmuştur. Nüfus hareketlerine paralel bir şekilde Osmanlı Türkiye'sindeki nüfus yoğunluğu zamanla artarak 1885 yılında %16,2'ye, 1914 yılında ise %21,17'ye yükselmiştir (Çelik, 1999, s. 57). Ayrıca 1800-1914 yılları arasında, Osmanlı arazisi tahminen 3 milyondan 1,3 milyon km²'ye kadar gerilemiştir (İpek, 2013b, s. 88). Bu arazi yokluğu, 1870'li yıllarda hane başına dağıtılan 100 dönüm toprağın 20 yıl içinde bir dönüme kadar düşmesine⁵ ve 1914'e gelindiğinde, halkın elindeki arazileri müsadere etme yetkisi tanıyan bir yasa çıkarılmasına yol açmıştır (Dündar, 2008, s. 49).

Sonuç olarak, 18. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar çeşitli nedenlerle başta Balkanlar'dan, Kırım'dan, Kafkasya'dan olmak üzere farklı coğrafyalardan Osmanlı Devleti'ne doğru büyük kitlesel göç hareketleri olmuştur. Gelen çok sayıda göçmen ise karayolu, demiryolu ve denizyolu üzerinden İstanbul'a ve bazı liman şehirlerine ulaşmaya çalışmıştır. Bu göçmenler geçici iskân bölgelerinde bir süre kaldıktan sonra, kendilerine gösterilen yerlerde iskân olmak üzere sevk edilmiştir. Bunlarla birlikte meydana gelen göçler, alınan önlemlere ve yapılan yardımlara rağmen giderilemeyen pek çok soruna neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin göçlerle başlayan hikâyesi Rumeli'den Anadolu'ya doğru gerçekleşen göçlerle son bulmuştur. Bu anlamda 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında gerçekleşen göçlerin, hem Osmanlı Devleti'nin yıkılışı hem de Cumhuriyet'in kuruluşunda büyük bir rolü olmuştur (Karpaz, 2010, s.

⁴ Kale'ye göre göçmen sayılarına ilişkin net istatistiklere ulaşmak birtakım yöntem sorunları nedeniyle kolay değildir. Sadece deniz yoluyla gelen göçmenlerin bir kısmıyla ilgili olarak resmi istatistiklere ulaşılabilirken karayoluyla gelen pek çok göçmen kayıt altına alınamamıştır. Özellikle kitlesel göçlerde kayıt tutulması şartların elverişli olmayışından dolayı mümkün olamamıştır (Kale, 2015, s. 163). Dündar'a göre de göçmen nüfusuyla ilgili rakamlar tahminden öte bir anlam taşımamaktadır. Zira bu göçlerin gerçekleştiği dönemde Osmanlı Devleti göçmenlere ilişkin bir sayım yapmamış ya da bu yönde bir ize henüz rastlanmamıştır (Dündar, 2001, s. 56). Bununla birlikte *Aşair ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umumiyesi* (AMMU) Müdürü Hamdi Bey, 24 Mart 1918'de Meclis'i Ayan'daki konuşmasında II. Meşrutiyet'e kadar gelen göçmenlerin sayısını tespit edemediklerini, 93 Harbi'nden (1877-1878) sonra gelenleri 854.870, 1908'den beri göç edenleri 450.000 ve Şark mültecilerini de 1,5 milyon olarak hesapladıklarını ifade etmiştir. Bu nedenle Dündar, yapılan tahminleri abartılı bulmaktadır (Dündar, 2001, s. 57, 2008, ss. 48-49).

⁵ Sahipsiz ve boş arazi miktarının azalmasının doğrudan bir sonucu da gayrimüslimlerin elindeki arazilere yönelik mülkiyet sorunları yaratmış olmasıdır (Dündar, 2008, s. 49).

91). Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde kitlesel göçlere paralel olarak şekillenen kurumsallaşma çabalarına ve göç politikalarına yönelik bir açıklama sunmayı ve bu bağlamda Cumhuriyet öncesi dönemin birikimine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda çalışmanın giriş kısmında Osmanlı Devleti'ne yönelen göçlerin yoğunluğuyla ilgili bilgiler paylaşılmıştır. Takip eden bölümde öncelikle kurumsallaşmaya yönelik gelişmeler incelenecek, sonrasında da göçlerin göç ve iskân politikaları üzerindeki etkileri ele alınacaktır.

Göçlerin Kurumsallaşma Üzerindeki Etkileri

18. yüzyılın sonlarından itibaren yoğun göçlere maruz kalan Osmanlı Devleti, uzun yıllar boyunca göçmen işleri ile ilgili özel bir örgütlenmeye gitmemiştir⁶ (Dündar, 2001, s. 57; Eren, 1966, s. 39; Saydam, 1997, ss. 101-102). Fakat göçlerle birlikte ortaya çıkan sorunları giderebilmek ve belirli bir iskân politikası dâhilinde kamuya maliyeti oldukça yüksek olan göçmenleri üretici hale getirebilmek için özel bir örgütlenmeye ihtiyaç giderek artmıştır. Bu açıdan meydana gelen zorunlu ve kitlesel göçler, göçe yönelik örgütlenmelerin ve politikaların temelini oluşturmuştur.

Osmanlı'da göç politikalarının kurumsallaşması Tanzimat Fermanı sonrasında gelişen siyasi modernleşme süreciyle paralellik göstermiştir (Kale, 2015, s. 156). Kanunlaştırma çalışmalarının hız kazandığı Tanzimat Dönemi'nde göçmenlerin sorunlarını çözmek amacıyla geniş bir organizasyona ihtiyaç duyulmuş; nakil, iâşe, sağlık, barınma ve iskân ile ilgili konularda kurumsal ve yasal birtakım düzenlemeler yapılmıştır (Yakut, 2015, s. 125). Bu bağlamda Tanzimat Dönemi'nde her alanda olduğu gibi göç ve iskân meselelerinde de yeni bir bakış açısı getirilmeye çalışılmıştır. Örneğin, 1849 yılında gelen Macarların iskânı, oluşturulan özel bir komisyon tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak bu tür örgütlenmeler kısa vadeli düşünüldüğünden sorunların ortaya çıkışıyla sınırlıydı. Bununla birlikte Dâhiliye Nezareti bünyesinde de bazı daireler bu konularla ilgilenmişti. Fakat bu dairelerin de

⁶ Tanzimat Dönemi'ne kadar göçlerle karşılaşıldığında zaman zaman hükümet tarafından çıkarılan talimatnamelere uygun olarak hareket edilmiştir. Bunun dışında gelen göçmenlerin talebi üzerine hem devlet tarafından hem de yerli halk tarafından göçmenlere önemli yardımlar yapılmıştır (Kocacık, 1980, s. 157; Saydam, 1997, s. 102).

kitlesel göçleri düzenleyip göçmenlerin iskânlarını sağlayacak kabiliyetleri yoktu (Saydam, 1997, s. 102).

Kırım Savaşı'ndan sonra gelmeye başlayan göçmenlerin Dobruca'ya nakli söz konusu olduğunda, bunların iskân ve iaşelerinden sorumlu en üst makam *Ticaret Nezareti* olarak belirlenmiştir. Taşradaki işler ise yine Ticaret Nezareti'nin kontrolünde, gerekli talimatlarla⁷ birlikte tayin edilen memurlar eliyle yürütülmüştür. Öte yandan doğrudan İstanbul'a gelen göçmenlerin sorunlarını 1854'te kurulan *Şehremaneti*, Ticaret Nezareti ile haberleşerek çözmeye çalışmıştır. Bunların yanı sıra *Zaptiye Nezareti* de İstanbul'a gelen göçmenlerin muhtelif sorunlarıyla ilgilenmiş⁸ ve göçmenlerin giderlerini karşılamak amacıyla bütçesinden harcamalar yapmıştır (Saydam, 1997, ss. 102-103).

Şehremaneti, İstanbul'a gelen muhacirlerin içlerinde fakir olanların gemi nakliye ücretlerinin ödenmesi, geçici iskân mahallinin tespiti ve düzenlenmesi, yevmiye tahsisi, yiyecek, giyecek, ev eşyası, kışlık odun, kömür gibi ihtiyaçların temini, Anadolu ve Rumeli'ye gönderileceklerin sevki gibi konularla ilgilenmiştir. Ancak, şehrin belediye hizmetlerinin dışında maliyeye ait bazı vergi ve resimleri de toplamakla görevli olan Şehremaneti'nin teşkilat yapısı, göçmenlerin sorunlarını çözmeye pek elverişli değildi. Buna rağmen Şehremaneti, İstanbul'a gelen muhacirlerin sorunlarının çözülmesi için büyük çaba göstermiş, göç ve göçmen işlerini kendi bütçesinin dışında hazine ve halktan alınan yardımlarla sürdürmüştür (Saydam, 1997, s. 103; Yılmaz, 1999, ss. 588-589). Bu durum 1859 yılına kadar devam etmiştir. Fakat Osmanlı topraklarına yönelen göçlerin birden artışa geçip kitleselleşmesiyle

⁷ Kırım Savaşı'ndan sonra gelmeye başlayan göçmenlerin iskânlarına dair esaslar Ticaret Nezareti tarafından hazırlanan bir talimatname ile belirlenmiştir (Saydam, 1997, s. 102). Bâb-ı Âli'nin 3 Mayıs 1856'da Silistre Valiliği'ne gönderdiği bu talimatname, sonraki dönemlerde izlenecek politikalara da temel teşkil etmiştir (Eren, 1966, s. 41; Yakut, 2015, s. 127; Yılmaz, 1999, s. 592). Talimatname kapsamında, zorunlu ihtiyaçların karşılanması için 2000 kese akçe gönderildiği, gelen göçmenlerin ister Müslüman ister Hristiyan olsun tümüne merhamet ve lütufta bulunulması, ayrıca göçmenlerin mali güçlerini toparlayıncaya kadar on yıl bütün vergilerden, yirmi beş yıl da askerlikten muaf tutuldukları bildirilmiştir. Bununla birlikte ziraat işleriyle uğraşanlara arazi verilmesi, zanaat ve başka meslek sahiplerinin uygun yerlere iskân edilmesi, muhtaç olanlara karşılıksız ev yapılması, halkın yardıma ikna edilmesi, tohumluk, öküz, araba ve diğer tarım araçlarının sağlanması gibi hususlarda özen gösterilmesi istenmiştir (Eren, 1966, ss. 41-49).

⁸ Saydam'a göre, bu durum, işlerin organizasyonunda çok başlılığın yaşandığını gösteriyordu (Saydam, 1997, s. 103).

Şehremaneti, göçmen işlerini daha fazla yürütemez olmuştur (Eren, 1966, ss. 40, 55-56; Kocacık, 1980, ss. 157-158).

1859 yılından itibaren göçün kitleselleşmesi, göçmen sayısının ciddi boyutlara çıkması ve göçün sürekliliği göz önüne alınarak göçle ilgili bütün meselelerin ele alınacağı ilk göçmen komisyonu Trabzon Valisi başkanlığında 5 Ocak 1860 tarihinde *Muhâcirîn Komisyonu* adıyla kurulmuştur (Dündar, 2001, s. 58; Kale, 2014, s. 264; Karpat, 2010, s. 166). Dolayısıyla göç ve iskân meselesi ilk defa merkezi düzeyde ele alınarak merkezi kurumsallaşmanın ilk adımı atılmıştır. Komisyon tarafından Anadolu yedi iskân bölgesine ayrılırken iskân işlerini yürütmek üzere büyük ve önemli vilayetlere birer tercüman ve iskân memurları tayin edilmiştir (Dündar, 2001, s. 58; Yakut, 2015, s. 128). Komisyonun kurulmasını takiben yürürlüğe giren *İskân-ı Muhâcirîn Talimatnâmesi*, beş fasıl, otuz dört maddeden oluşmaktaydı: Birinci fasıl, vilayetlere tayin edilecek memur ve vilayet merkezlerinde oluşturulacak komisyonlarla ilgiliydi. İkinci fasıl göçmenler için kışlık yiyeceklerin teminine ve dağıtılmasına, üçüncü fasıl göçmenlerin sevk edilmelerine, dördüncü fasıl göçmenlere verilmesi gereken erzaka, beşinci fasıl ise göçmenlere arazi ve araç gereç verilmesine dair hükümleri içermekteydi (Demirtaş, 2009, ss. 218-219).

Muhâcirîn Komisyonu, aslında İslam dünyasında doğrudan, rasyonel ve uzun vadeli bir sosyal planlamayla ilgilenen ilk kurumdu. Dünyada ise muhtemelen göçün düzenlenmesi ve yerleşim politikasının belirlenmesinden sorumlu, türünün ilk örneğiydi (Karpat, 2002a, s. 322). Bu komisyon ileriki yıllarda lağvedilecek olsa bile kendisinden sonraki tüm yapılanmalara esas teşkil edip organizasyonel olarak gelişmeye devam etti. On dokuzuncu yüzyıl içinde ve yirminci yüzyıl başlarında Muhâcirîn Komisyonu'nun yetkileri ve sorumlulukları önemli ölçüde genişletildi. İmparatorluğun son yıllarında bu kurum yalnızca göçmenlerin sorunları dışında, vatandaşlık ve dolayısıyla kimlik sorunlarına da bakan başlıca makam haline geldi (Kasaba, 2012, s. 138). Göçlerin azalması ve Muhâcirîn Komisyonu başkanının ölümünden sonra ise komisyona daha fazla ihtiyaç olmadığı ve fazla giderlerin azaltılması gerekçeleriyle göçmen örgütlenmesinde yeni bir örgütlenmeye gidildi: Muhâcirîn Komisyonu lağvedilerek 10 Mart 1875'te Zaptiye Nezareti'ne bağlı, özel bir daire kuruldu (Kocacık, 1980, s. 158).

Doksan Üç Harbi'nden (1877-1878) sonra kitlesel boyutta yeni bir göçle karşılaşılınca Şehremaneti dâhilinde muhacirlerin sorunlarıyla ilgilenmek üzere 1878'te *İdâre-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu* kuruldu. Bununla birlikte göçmenlerin sayısının artması nedeniyle her ilde bir göçmen müdürlüğü tesis edilerek örgütlenme genişletildi. 1894'te ise göçlerin azalması sonucunda komisyon lağvedilerek göçmenlerin işlemleri ile daha önce de göçmen komisyonunun bağlı bulunduğu Dâhiliye Nezaretî'nin ilgilenmesine karar verildi (Kocacık, 1980, s. 161).

Doksan Üç Harbi'nden dolayı aynı dönemde göçmen işlerini daha iyi çözmek amacıyla II. Abdülhamid başkanlığında *Umum Muhâcirîn Komisyonu* da kuruldu. Bu komisyonun vazifesi göçmenlerin iskân ve iâşe meseleleri ile ilgili genel kararları almak, göçmenlerin yurtlarına dönmesini sağlamak, Anadolu'ya sevk edilecek olanların iskân mahallerini belirlemektir (İpek, 2013c, ss. 141-142). Bu komisyon yoğun göçler sebebiyle *İdâre-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu* dışında ikinci bir komisyon olarak kurulmuşsa da çok geçmeden 1878'de lağvedildi. Aynı dönemlerde kurulup lağvedilen başka komisyonlar da vardı: *Muhâcirîne Muâvenet Cemiyeti* adıyla muhacirlere yardımcı olmak üzere meclisteki 20 aza tarafından kurulan ve sonradan *Îâne-i Muhâcirîn Encümeni* adını alan komisyon bunlardan biridir. Komisyonun vazifesi muhacirlerin iâşeleri ile ilgilenip yardım toplamaktır. Diğerleri ise halktan yardım toplamak ve *İdâre-i Umûmiyye-i Muhâcirîn Komisyonu*'na yardımcı olmak üzere kurulan ve 1878'de lağvedilen *Muhâcirîn Îâne Komisyonu*'dur. Bunların dışında yardımcı kuruluşlar olarak Avustusya-Macaristan konsolosluğu başkanlığında kurulan *Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi* ve İngiliz bir baron tarafından kurulan *Sermâye-i Şefkat-i Osmaniyye (Turkish Compassionate Fund)* de faaliyetlerde bulunmuştu (İpek, 1994, ss. 74-78).

1890'larda göçler azalınca özel komisyonların dağıtılması yoluna gidildi⁹. Bunun yerine Dâhiliye Nezaretî'nin bünyesinde *Muhâcirîn İdaresi* adıyla özel bir

⁹ Genel olarak kurumsallaşma sürecine bakıldığında, şartlar ve ihtiyaçlar dâhilinde farklı dönemlerde farklı örgütlenmelere gidildiği, ihtiyaçların ortadan kalkmasına bağlı olarak örgütlenmelerin lağvedildiği, iskân memurlarının geçici olarak tayin edildiği, fakat yeni bir göç dalgasında aynı ya da farklı memurların görevlendirildiği görülmektedir. Saydam'a göre bu durum, uzmanlaşma eksikliğine yol açarak uygulamalarda verimsizlik ve düzensizlikleri beraberinde getirmekteydi (Saydam, 1997, s. 118).

büro tesis edildi. Bu büronun taşrada şubeleri bulunmuyordu. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı nedeniyle Anadolu'ya yeni bir göç dalgası söz konusu olunca *Muhâcirîn Komisyon-ı Âlisi* adıyla yeniden bir komisyon kuruldu. Bu komisyon da 1908 yılına kadar faaliyetlerini sürdürdü (İpek, 2013c, s. 142). Komisyonun kuruluşu ve görevleri ile ilgili on altı maddelik nizamnameye göre komisyonun bir kısım memurları göçmenler için kolaylaştırıcı önlemler almaktan, diğerleri ise göç edenlerin yerleştirilmesinden sorumluydular. Komisyonun başkanı padişahı. İkinci ve asıl görevleri yürütecek başkanı padişah tarafından atanacak olan komisyon, Erkân-ı Harbiye'den dört, Dâhiliye Nezareti'nden iki, Maliye ve Ticaret Nezaretlerinden ve Orman idaresinden birer olmak üzere on üyeden oluşuyordu. Sürdürdükleri görevlerinden ayrılmayacak olan memurların görevleri ise vekâleten yürütülecekti. Komisyonun hazırlayacağı öneriler Meclis-i Vükelâ'ya gönderilip onaylandıktan sonra uygulanacaktı. Komisyon, göçler kesilinceye kadar görevine devam edecek ve haftada üç kez toplanacaktı. Komisyonun göçlerle ilgili alacağı önlemler ve hazırlayacağı öneriler, Bâbîâlî'ye sunulacak, verilen karara göre hareket edilecekti. Bunun dışında komisyon her ilde yerleşmeye uygun arazileri belirleyerek önlem alınmasını düzenleyecek, göçmenlerin geldikleri yerlerde bıraktıkları malların korunması için gerekli girişimlerde bulunacak, kurulacak köylerin düzgün olması için gerekli planları yapacak, göç edenlere tarım araçları ve hayvan temin edecek, iskele ve istasyonlarda yığılma olmaması için geçici yerleşme yerleri hazırlayacaktı. Her ilde vali, mutasarrıf ve kaymakamlar göçmenlerin iskânından sorumlu olacak, sorumluluklarını yerine getirmeyenler hakkında komisyonca soruşturma açılacaktı (Kocacık, 1980, ss. 161-162). Görüldüğü gibi nizamname oldukça ayrıntılı düzenlenmişti. Bunun bir sonucu olarak da kitleler halinde gelen göçmenlerin sevk ve iskânlarına yönelik sorunlarla daha iyi mücadele edilebilmişti (Demirtaş, 2009, s. 220).

Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında Müslüman göçünün büyük sayılara ulaşması ile yeniden bir örgütlenme ihtiyacı hissedilerek daha geniş bir düzenlemeye gidildi. 13 Mayıs 1913'te *İskân-ı Muhâcirîn Nizamnâmesi* kabul edildi. Bu nizamnamenin uygulanmasından Dâhiliye Nezareti sorumluydu. 1914 yılı başlarında ise Dâhiliye Nezareti bünyesinde *İskân-ı Aşair ve Muhâcirîn Müdüriyeti*'nin kurulmasıyla göçmen işlerinden sorumlu daimi bir örgütlenmeye gidildi. Nizamnamede aşiretlerin tüm ihtiyaçlarını

karşılmak, dışarıdan gelecek göçmenlerin sevk, iaşe ve iskânlarını sağlamak ve Osmanlı topraklarından dışarıya göçü engellemek müdüriyetin görevleri arasında gösteriliyordu (Dündar, 2001, s. 60). Göçmenlerin iskân ve vatandaşlığa geçişlerini düzenleyen 13 Mayıs 1913 tarihli İskân-ı Muhâcirîn Nizamnamesi dört bölüm ve kırk beş maddeden oluşuyordu. Genel olarak ilk bölümde, muhacir kavramı, muhacirlerin kabulü, sorumlulukları hakkında hükümlere yer verilerek süreçle ilgili ayrıntılara değinilmiştir. İkinci bölümde, Muhâcirîn Müdüriyeti'nin görev ve sorumlulukları, vilayetlerde teşkil edilecek komisyonların nasıl ve kimlerden oluşacağı ve görevleri açıklanmıştır. Üçüncü bölüm, muhacirlerin geçici iskân alanlarına yerleştirilmesine, muayenelerine, muhacirlere nüfusa göre arazi dağıtılmasına, iş bulunmasına ve yapılacak çeşitli yardımlara dair hükümlere yer verilmiştir. Dördüncü bölümde ise taşradaki sorumlu/ilgili makam ve memurların iskân bölgelerinde yapacakları çalışmalar hakkında vilayete rapor vermesi, iskân edilecek araziler hakkında araştırma yapılması ve muhacirlerin alıştıkları iklime uygun alanlara iskân edilmesi üzerinde durulmuştur.

Nihayet 1914'e kadar elde edilen tecrübelerle istinaden ülke dâhiline gelen göçmenleri korumak, kendilerine verilen zirai alet, edevat ve çift hayvanlarını satmalarına engel olarak günlük işlerinde kullanmalarını temin maksadıyla taşrada geniş ölçüde teşkilatlanmak kaçınılmaz oldu. Bu amaçla söz konusu müdürlük, 1916'da *Aşair ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi*'ne dönüştürüldü. Genel müdürlüğün merkez teşkilatı bünyesinde iskân, sevk, aşair, istatistik, personel, muhasebe, evrak, teftiş ve fen heyeti şubeleri bulunmaktaydı. Taşra teşkilatı ise birinci ve ikinci sınıf müdüriyetler ile birinci ve ikinci sınıf memuriyetlerden oluşmaktaydı. Mülki amirlerin zorunlu görmesi halinde göçmen işlerinde geçici memur da istihdam edilebilmekteydi (İpek, 2013c, s. 142). Genel müdürü Dâhiliye Nezareti'nce tayin edilen kurumun müdür muavini, şube müdürleri ve müfettişleri ile taşra müdürleri ise bakanlığın onayıyla genel müdür tarafından belirleniyordu (Dündar, 2001, s. 61). Cumhuriyet dönemine gelindiğinde bu müdürlüğün görevi önce Dâhiliye Nezareti'ne bağlı *İskân-ı Muhâcirîn Umum Müdürlüğü*'ne devredildi (Kocacık, 1980, s. 162). 13 Ekim 1923'te ise Yunanistan ile yapılacak mübadele işlerini gerçekleştirmek üzere *Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti* kuruldu. Bu bakanlık özel harcama yetkisiyle donatılarak iki yıla yakın bir süre çalışmaya

devam etti ve 11 Aralık 1925 tarihinde görevleri Dâhiliye Vekâleti'ne bağlı *İskân Umum Müdürlüğü*'ne devredildi (Tekeli, 1990, s. 61).

Genel Olarak Göç Politikalarına Bakış

Osmanlı Devleti'nin göçe karşı tavrındaki ilk önemli değişiklik, 17. yüzyılda aşiretlerin iskânına yönelik bir dizi tedbir getirmesiyle ortaya çıktı. Genişlemenin durduğu 18. yüzyıla gelindiğinde ise, devlet artık göçebelerin iskânını, eldeki topraklar üzerindeki hâkimiyetini pekiştirme ve etkin yönetim biçimlerini kurumlaştırma olarak ele almaya başladı (Kasaba, 1998, s. 337). Bunlarla birlikte Osmanlı'nın toprak kaybetmeye başladığı 19. yüzyıl, nüfus, iskân ve göç sorunları açısından önemli ölçüde değişme göstermekteydi. Tekeli'ye göre, bunun en önemli nedeni, küçülme süreciyle beraber etnik ve dinsel ayrımlaşmalarla temellendirilmiş ulusalcılık ideolojisinin yükselişe geçmesi ve homojenleşmenin pekiştirilmek istenmesi sonucunda içeriye doğru bir Türk-Müslüman nüfus göçünün başlamasıydı. İkinci önemli neden, Tanzimat'la başlayıp Meşrutiyet'in ilanı ile devam eden devlet-birey ilişkilerindeki değişimler sonucunda sultanın mutlak otoritesine sınırlamalar getirilmesi ve diğer yandan 1858 yılında çıkarılan Arazi Kanunnamesi ile toprakta özel mülkiyetin tesis edilmeye başlanması ve yabancılara toprak edinme hakkının tanınmasıydı. Üçüncü önemli neden, kurumsal reformların eşlik ettiği bir süreçte mal, sermaye ve insan hareketlerini kolaylaştırıcı tedbirlerle Osmanlı ekonomisinin kapitalist ilişkilere açılmasıydı. Fakat küçülen imparatorluğa yönelen yoğun göçler ve iskâna bağlı sorunlar süreci karmaşıktırmıştı. Dördüncü önemli neden ise, Avrupa kapitalizminin altyapı projeleriyle ülkeye sermaye ihracına başlaması ve bu projelerin ulaşım ve nüfus dağılımına olan etkileriydi. Tekeli'ye göre, bu gelişmeler nüfus hareketlerinin gönüllü hale gelmesi ve devletin rolünün azalması adına önemli olsa da toprak üzerindeki kontrol gücü yüksek olan devlet, önemini korumaya devam ediyordu. Büyük kitleler halinde gelen göçmenler ancak bu şekilde iskân edilebiliyordu. Ayrıca güvenlik gerekçesiyle aşiretlerin iskânına da büyük önem verilirdi (Tekeli, 2008, ss. 148-150).

Bu bağlamda yaşanan değişimlerde kitlesel göçlerin oldukça önemli etkileri

oldu. Nitekim Kırım Savaşı sonrasında meydana gelen kitlesel göçler, Osmanlı Devleti'nin var olan kurum ve uygulamalarına üç açıdan aykırı düştü: Birincisi, dönemin koşullarında devletin göçmenleri toplum içine katabilmesi olanaksız olmasa da zordu. İkincisi, hem gelen göçmenlerin sorunlarının devletin kendi içindeki aşiretleri iskân etme plan ve girişimlerini güçleştirmesi hem de toprak paylaşımı ile ilgili çekişmelerin baş göstermesiydi. Üçüncüsü ise göçmen akınları devletin kesin bir göçmen ve yurttaşlık politikası oluşturmadan nüfusunu idare edemeyeceğini ortaya koydu (Kasaba, 2012, s. 136). Diğer taraftan göçler artık sınır boylarında ve uzak bölgelerde değil Anadolu içlerine uzanacak boyutta ve yoğunlukta gerçekleşiyordu. Bu çerçevede kitlesel göçler, devletin göç olgusuna bakış açısını değiştirip kapsamlı ve kalıcı tedbirler almasına neden oldu (Çelik, 1999, s. 99).

Bu gelişmelerin yanı sıra 19. yüzyılda, savaşlarda verilen kayıplar, çeşitli hastalıkların yayılması ile kıtlıkların yaşanması, Anadolu'daki Türk nüfusun azalmasına ve bazı meskûn yerlerin boşalmasına yol açtı. Nüfus kaybı, askere gidecek genç erkek sayısında düşüş, üretimde azalma ve ticarete yavaşlama sorunlarını beraberinde getiriyor; ekonomik, sosyal, askeri ve politik açılardan önemli sorunlara neden oluyordu. Ortaya çıkan sorunları çözebilmek için gereken nüfus kaynağı ise göçmenlerden oluşuyordu (İpek, 2013c, s. 151; Kale, 2015, ss. 157-159).

Bu bağlamda hem nüfus sorununa hem de ekonomik gidişata çare olabilecek liberal bir göç ve iskân politikasının planlanıp kurumsallaştırılması elzemdi. Bu yüzyılda savaş, çatışma, ayaklanma, ulus-devlet inşası gibi çeşitli sebeplerle göçmenler kitleler halinde imparatorluk topraklarına doğru gelmeye başlayınca, büyük çoğunluğu eski Osmanlı tebaası olan göçmenler kısıtlamaya gitmeden kabul edildi. Sahipsiz topraklara yapılan her iskân bir nüfus sayımı ve arkasından da askeri yoklamalar ile birlikte gerçekleşiyor ve bu toprakların vergilendirilmesi sağlanıyordu. Böylece devletin ihtiyaç duyduğu asker sayısında ve toplanacak vergide artış olması amaçlanıyordu. Liberal olarak görülebilecek bu politika aslında mevcut şartların da bir gereği idi ve bu anlayışla kitlesel göçlerden nüfusu artırmak ve heterojen kılmak amacıyla yararlanıldı. Liberal göç politikalarına duyulan ihtiyacın temel nedeni, azalan nüfusun telafisini sağlamaya yönelikti. Bununla birlikte

Balkan Yarımadası'ndaki verimli toprakların kaybı ile devletin gelirlerinde büyük bir düşüş meydana gelmiş ve vergi gelirleri azalmıştı. Bu ihtiyaçlar temelinde nüfusun az olduğu yerlere iskân edilen göçmenlere hazine arazileri kullandırılarak üretimin, verimliliğin ve vergi gelirlerinin artırılması amaçlanmıştı (Dündar, 2008, s. 51; Kale, 2015, ss. 155-161).

Diğer taraftan birçok alanda olduğu gibi göç ve iskân konusunda da Tanzimat'tan sonra birtakım yasalar çıkarılmıştı (Marufoğlu, 1998, s. 177). Beklenmeyen kitlesel zorunlu göç dalgaları bu dönemde mevcut kural ve kurumların yetersiz kalmasına yol açarak yeni düzenlemelerin yapılmasına neden olmuş ve göç meselesi merkezileştirilerek kurumsal bir düzlemde ele alınmaya başlanmıştı (İçduygu, Erder ve Gençkaya, 2014, ss. 90-91). Tanzimat Dönemi'nde modernleşme ve merkezileşme projesi çerçevesinde göçebelerin iskânı meselesine, yeni bir anlayışla, merkezi otoritenin sağlanmasının ön koşulu olarak yaklaşılmıştı (Dündar, 2008, ss. 50-51). Nitekim Osmanlı Devleti, kitlesel akınlarla şekillenen göç sorununu iskân programını teşvik etmenin bir aracı ve nüfusu denetim altında tutacak yeni ve güçlü kurumlar yaratmanın bir bahanesi olarak kullanmıştı (Kasaba, 2012, s. 136). Bu bağlamda göç politikası modern devlet örgütlenmesini yaratıp pekiştirecek önemli bir etkiye de sahipti. Ayrıca Osmanlı Devleti, ekonomik, sosyal ve kültürel olarak üç alanda ortaya çıkan uyum hedefi çerçevesinde göçleri yönlendirmeye çalışmış, göç ve iskân politikasını da buna göre oluşturmuştu (Çelik, 1999, s. 105). Tüm hedefler dikkate alındığında Osmanlı Devleti'nin örneği zor bulunabilecek olan göç ve iskân politikalarını salt demografik kaygılarla belirlediğini iddia etmek zorlaşmaktadır. Zira bu politika; askeri, siyasi, ekonomik ve sosyal birden çok amacı ihtiva ediyordu (Kale, 2015, s. 157).

Bunlarla birlikte Osmanlı Devleti, büyük bir nüfusun hem güçlü bir savunma hem de ekonomik gelişmenin ön şartı olduğuna inanmaya başlamıştı. Yapılan araştırmalar sonucunda, 1856 yılından sonra benimsenen nüfus politikası bu ihtiyaca cevap vermek üzere tasarlandı. Bu amaçla 9 Mart 1857'de kabul edilen *Muhaceret Nizamnamesi* 14 maddeden oluşuyordu. Yerleşme koşullarına ve teşviklere yer veren ve ilk dış göç politika belgesi olması açısından özel bir öneme sahip olan bu düzenlemeye göre sultana bağlılık yemini ederek onun tebaasından olmaya ve ülke kanunlarına saygı

göstermeye hazır olan herkes ülkeye davet ediliyordu. Göç etmek isteyen her ailenin 60 altın mecdiyeye karşılık gelecek sermayelerinin olması şart koşuluyor, kendilerine ücretsiz olarak hazine topraklarının tahsis edileceği, vergilerden ve askerlik hizmetinden muaf tutulacakları, imparatorluğun diğer unsurları gibi dini örf ve adetlerinin her türlü ihlale karşı korunacağı ve dini bağımsızlıktan yararlanabilecekleri taahhüt ediliyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti, kendi topraklarına göçü teşvik etmek üzere düzenlemenin farklı dillere tercüme edilerek Avrupa'nın farklı gazetelerinde yayınlanmasını da sağlamıştı. Yine de belli bölgelere yerleşme izni için yapılan her başvuru ayrı ayrı inceleniyor, ülkenin etnik ve dini yapısını ve toprak bütünlüğünü bozabilecek girişimlerden kaçınılıyordu. Örneğin, Siyonizm'in resmen ortaya çıkmasından sonra Osmanlı Devleti, 1897'de, Yahudilerin kitleler halinde Filistin'e göç ederek yerleşme girişimlerini yasakladı ve 1906'da bu karar resmileştirildi. Almanların Bağdat Demiryolu paralelinde yaptıkları kolonizasyon önerileri ise, Osmanlı Devleti tarafından gündeme bile alınmadı (Gülsoy, 1996, ss. 55-56; Karpas, 2002b, ss. 785-786, 2010, ss. 153-157; Tekeli, 1990, s. 58).

Osmanlı Devleti'nin göç politikasını kurumsallaştırması ile beraber vatandaşlık kavramının politik sistemde hukuki bir zemin bulması, yine bu dönemde, 19. yüzyılın ikinci yarısında, kitlesel göçlerle şekillendi (Kale, 2015, s. 156). Osmanlı Devleti, göçmenlerin topluma katılmasını daha iyi yönetebilmek amacıyla Osmanlı uyrukluğuna ve vatandaşlığına daha net bir tanım getirmeye çalıştı. Dokuz maddeden oluşan *Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu* bu çabanın bir sonucuydu. Diğer devletler karşısında Osmanlı vatandaşlarını koruma amacını da taşıyan bu kanun pasaport verme ve denetleme işlemlerini de düzenliyordu. 1869 tarihli *Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu* vatandaşlığın verilmesi ve tanınması açısından liberal bir kanundu. Kanunla Osmanlı Devleti'nde yaşayan herkes tersini iddia etmedikçe ya da kanıtlanmadıkça Osmanlı uyruğundan sayılıyor, beş yıl süreyle ikamet eden herkes vatandaş olabiliyor, Müslüman göçmenler geldiklerinde vatandaşlığa alınıyordu. Bu açıdan vatandaşlık, Osmanlı ülkesi sayılan topraklarda yaşamaktan kaynaklanıyordu (Kasaba, 2012, ss. 139-140). Din temelli olmayan bir vatandaşlık kavramından yola çıkan bu kanun, İslam dünyasındaki ilk seküler vatandaşlık kanunu olarak da bilinmektedir (Serbestoğlu, 2011, s. 205). Esasında Osmanlıcılık politikasına uygun olarak

meydana gelen tüm bu gelişmeler, aynı zamanda 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayıp 1856 Islahat Fermanı ile devam eden ve nihayet 1876 Anayasası'na uzanan siyasi modernleşme sürecinin gereği olarak da görülebilir.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise gelen göçmenlerin sayısının milyonları bulması liberal göç politikalarının uygulanma imkânını ortadan kaldırdı. Zira kitlesel akınlarla gelen göçmenlerin sayılarının artmasıyla nüfus kaynağındaki eksiklik giderilmiş, iskân politikası çerçevesinde hazine arazilerine yapılan yerleşimler sonucunda boş tarım arazilerinde azalma meydana gelmiş, gerçekleştirilen maddi yardımlar da devam eden savaşımlardan dolayı kesintiye uğramıştı. Bu gibi nedenlerden dolayı Osmanlı Devleti'nin istediği göçü teşvik edecek liberal politika mekanizmalarına duyulan ihtiyaç giderek ortadan kalktı (Kale, 2015, ss. 161-162). Kozmopolit nüfus politikasının terk edilmesiyle birlikte Müslüman-Türk unsurların gözetileceği yeni bir döneme girildi. Bunun en önemli sebebi Balkanlardan Kafkaslara uzanan coğrafyada alınan yenilgiler sonrasında Müslüman ve Türk nüfusun Osmanlı topraklarına sığınmaya başlamasıydı (Dündar, 2008, ss. 43-48).

Osmanlı Devleti, Müslüman nüfusun artırılması, uçsuz bucaksız boş toprakların tarıma açılması, vergi gelirlerinde artış sağlanması ve özellikle Rumeli'deki sınır boylarının savunulmasının kolaylaştırılması gibi pratikler ekseninde göç ve iskân politikasını belirlemişti (Yakut, 2015, s. 131). Osmanlı Devleti'nin sınır boylarına yönelik politikası savaşın kötü gitmeye başladığı anlarda bile bölgeden tamamen göç etme yönünde değildi. Genel olarak halktan beklenen, bölgeyi tamamen terk etmeden en yakın güvenli bölgeye doğru göç edilmesiydi (Çelik, 1999, s. 100). Doksan Üç Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yoğun göçmen akını karşısında kalan Osmanlı Devleti gelen göçmenleri çoğunlukla Rumeli'ye yerleştirmeye çalışıyordu. Bununla askeri açıdan da önem verilen ve Müslüman halktan meydana gelen bir kordon oluşturulması hedefleniyordu. Ayrıca bu politikadan beklenen sonucu alabilmek için II. Abdülhamid Rumeli'den Anadolu'ya muhacir sevkini de yasaklamıştı. Bu tercihin en önemli sebebi hem göçmenlerin daha az sorunla karşılaşmaları hem de göçmenleri yakın bölgelere iskân ederek devletin olası giderlerinin önlenmesiydi (Ağanoğlu, 2001, s. 101). Bu dönemde Kafkas göçleri de benzer bir politikayla ele alındı. Müslüman nüfusun

artırılmasını hedefleyen Abdülhamid için Kafkasyalılar yeni bir nüfus kaynağı olarak önem kazanmıştı. Ayrıca Kafkasyalılar savaşçı olarak bilinmelerinden dolayı önemli bir askeri kaynak olarak da görülüyorlardı (Dündar, 2008, s. 45). Örneğin, 1877-78 Harbi'nden sonra Rusların zoru ile Rusya'ya göç ettirilen Ermenilerin yerine ortaya çıkan nüfus boşluğu Müslüman muhacirler iskân edilerek giderilmişti. Bununla Ermeni faaliyetlerini denetlemek, etnik dengeyi sağlamak ve sınırdaki Müslüman nüfusu artırmak amaçlanmıştı (Ağanoğlu, 2001, s. 102).

Osmanlı Devleti'nde iskân politikasının önemli özelliklerinden biri de göçmenlerin dağınık bir şekilde iskân edilmesi idi. Toplu iskânlara bu anlamda çok sıcak bakılmıyordu. Özellikle hiyerarşik yapının güçlü olduğu kabilelerde reisler ve ileri gelenler ayrı tutulup iskân ediliyorlardı (Yakut, 2015, s. 129). Çerkesler gibi kaynaştırılmasında zorluklar olan ve savaşçı gelenekleri bulunan grupların yerleştirilmesinde küçük yerleşim birimlerine gönderilmelerine ve liderlerinin ayrı yerlere gönderilmesine dikkat ediliyordu (Tekeli, 1990, s. 57). Bu açıdan Osmanlı'nın iskân politikasının en önemli özelliği, her türlü etnik, dinsel ve hatta politik nüfus yoğunlaşmalarını engellemek ve olabildiğince karıştırmaktı (Dündar, 2008, s. 42).

Göçebelerin iskânı sırasında yapılması gereken en önemli işlerin başında ise nüfus sayımları geliyordu. İttihat ve Terakki Dönemi'ne kadar yapılmış nüfus sayımlarında yalnızca gayrimüslimler mezhep ve ırklarına göre tasnif edilmişlerdi. Ancak İttihat ve Terakki'nin yaptırdığı nüfus sayımlarında Müslümanların da ırklarına göre tasnifine başlandı. Müslüman muhacir ve mültecilerin sevk ve iskânında değerlendirilecek bu bilgiler farklı iskân politikaları izlenilmesine yarayacaktı (Dündar, 2001, ss. 84-87). Yerel sayımlara ek olarak devlet imparatorluk ölçeğindeki nüfus akışlarıyla da ilgilenmeye devam etti. Genel olarak, devletin bu sayımlarla bilgi toplamaya yönelik ilgisini biçimlendiren en önemli üç kaygı vergilendirme, güvenlik ve askere almaya ilişkindi (Kasaba, 2012, ss. 132-133). Dündar'a göre ise, Balkanlar'ın yitirilmesi sonrasında Müslüman muhacir ve mültecilerin iskânında öne çıkan kaygı, ekonomik fayda ve boş arazilerin üretime açılmasından daha çok Türk ve Müslüman nüfusu hâkim kılmaya yönelikti. Zira elde kalan son toprak parçasının korunması için nüfusun Müslümanlaştırılıp Türkleştirilerek

homojen kılınması gerekiyordu. Bu amaçla da farklı etnik ve dinsel topluluklar özel sevk ve iskâna tabi tutuldular (Dündar, 2001, ss. 246-247).

I. Dünya Savaşı sırasında, muhacir ve mültecilerin iskânı, İttihat ve Terakki hükümetinin üzerinde önemle durduğu meselelerin başında geliyordu. Muhacir veya mültecilerin sevklerinin sorunsuz, iskânlarının da belirli bir plan çerçevesinde gerçekleştirilmesi için büyük çaba gösteriliyordu. Gelenlerin böylece en kısa sürede iskânlarının tamamlanıp üretici hale geçmeleri amaçlanıyordu (Dündar, 2001, s. 177). Başarılı bir iskân politikasının yürütülebilmesi ve olası giderleri önleyebilmek için iskânı gerçekleştirilen ve kendilerine gösterilen bölgelere yerleşmek zorunda olan muhacir ve mülteci ailelerinin yerlerini keyfi olarak değiştirmeleri de yasaklanmıştı. İskân bölgelerinin gelinen bölge ve iklim şartlarına uygun olması amaçlansa da savaş koşullarında buna çok fazla dikkat edilememişti (Dündar, 2001, ss. 178-180). Öte yandan İttihat ve Terakki hükümeti gerektiğinde *celp* yöntemine de başvurup sınırların dışında yaşayan Türk ve Müslümanları oralardan çekip alarak ülke topraklarına getiriyordu (Dündar, 2001, s. 71).

Nüfus hareketleri açısından Osmanlı tarihine bakıldığında, “gerileme” yani homojenleşme döneminde içe yönelik göçler ve özellikle Kafkas göçleri önemli sonuçlara yol açmıştır. Son Balkan göçleri ise etnik homojenleşme sürecini pekiştirmiştir. Makedonya menşeli İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidarı 1913 Darbesi ile ele alınca göçmenlerin ülke kaderinde belirleyici olduğu bir iktidar dönemi açılmıştır. Bunlarla birlikte Kafkas göçleri İslami politikaların, Makedonya göçleri ise Türkleştirme politikalarının gündeme gelmesinin demografik nedenini ve zeminini oluşturmuştur (Dündar, 2008, s. 28). Meydana gelen bu gelişmeler geleneksel millet sisteminin mütemmim cüzü olan “*yönetmek için karıştırma*” politikasının da sona ermesine yol açmıştır (İçduygu ve diğerleri, 2014, s. 94). Kitlesel zorunlu göçlerin sonucunda nüfusun büyük ölçüde kozmopolit yapısından uzaklaşmasıyla Müslüman-Türk grupların sayısında önemli bir artış yaşanmış ve gelen göçmenler de esas olarak Hristiyanlardan boşalan yerlere yerleştirilmiştir.

Bu açıdan gayrimüslimlere yönelik zorunlu göç pratiklerini de konudan tamamıyla uzak tutmak mümkün değildir. Zira bu dönemde tüm bu göç hareketleri iç içe ve birbirlerine paralel bir biçimde gelişmişlerdi. Diğer

yandan ulus-devletleşme sürecine tekabül eden tüm gelişmeler Osmanlı'yı aşip Avrupa'yı da içine alan bir hususiyete sahipti. O kadar ki, göç ve mülteciler meselesi kurulduğu dönemde Milletler Cemiyeti'nin en önemli gündemlerinden biri olmuş ve mülteciler için uluslararası koruma sistemi oluşturulmaya çalışılmıştı (Macar, 2015, s. 173). Ayrıca büyük trajedilere sahne olan bu dönemde pek çok ülke zorunlu göç pratiklerine sahne olmuş, ulus inşası süreci homojenleştirici pratikler ve baskıcı politikalar eşliğinde ilerleme kaydetmiştir.

Türkiye coğrafyasında homojen bir nüfustan mürekkep ulus-devlet, bir anda gerçekleşmemiştir. 1912 ile 1922 yılları arasında cereyan eden savaşlar (*Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele*) nüfusun homojenleşmesini önemli derecede etkilemiştir (Aktar, 2001, s. 23). Bununla birlikte 1912-1913 Balkan savaşlarının en önemli sonucu büyük miktarda nüfusun yer değiştirmesi olmuştur. Bu dönemde İttihatçılar mübadeleyi temel bir araç olarak benimsemişlerdir. Osmanlı'nın yanı sıra Balkanlar'da nüfus yapısını homojenleştirmeye çalışan diğer devletler de bu amaçlarını anlaşmalarla ya da zorla gerçekleştirmişlerdir. Örneğin, 1913 yılında Bulgaristan ile Osmanlı'nın imzaladığı mübadele anlaşması gereğince sınırdan itibaren 15 km'yi kapsayan bölgede doksan bin civarında Bulgar ve Müslüman gönüllülük esasıyla karşılıklı olarak yer değiştirmiştir (Macar, 2015, s. 174).

Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusu yenilince Rumeli'nin Müslüman ahalisi de oldukça zarar görmüş ve yüz binlerce Rumeli göçmeni doğup büyüdükleri yerleri terk edip imparatorluğun başkentine sığınmıştır (Aktar, 2001, s. 26). Diğer yandan meydana gelen göçlere milliyetçi saiklerle olumlu bakmaya başlayan İttihat ve Terakki, Ege bölgesinde artan Rum nüfusunun gelecekte tehlike oluşturabileceği kaygısıyla Ege Rumlarına yönelik tedirginlik yaratıp ekonomik bir boykot başlatmıştır. Silahlı çeteler oluşturan Rumeli muhacirlerinin ve daha milliyetçi bir politika yürüten İttihat ve Terakki kadrolarının yarattığı baskılar sonucunda özellikle Batı sahillerinde yaşayan Rum nüfus rahatsız edilmiş ve Anadolu Rumları Batı sahillerinden Ege Adalarına doğru göç etmeye başlamıştır. Göç eden Osmanlı Rumlarının da aynı şekilde Batı Trakya'daki Müslüman köylülere baskı yapması bu sorunu görmezden gelinebilecek tek taraflı bir sorun olmaktan çıkartmıştır

(Aktar, 2001, s. 27; Tekeli, 1990, s. 60). Bu olaylar sonrasında Osmanlı Elçisi Galip Kemali Bey, yaptığı incelemeler sonucunda, nüfus mübadelesi ile bu sorunun çözülebileceği düşüncesini Yunan ve Osmanlı makamları nezdinde paylaşmıştır. Yunanistan Başbakanı Venizelos'un da İttihatçılar gibi ülkesindeki Müslümanlarla Anadolu'daki Rumlar arasında gerçekleştirilecek bir nüfus mübadelesinden yana olmasıyla taraflar arasında sözlü anlaşma sağlanmıştır. Ancak soruna yönelik çalışmaların başlamasına rağmen Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması nedeniyle bir sonuca ulaşamamıştır (Macar, 2015, s. 174). Yine de Balkan Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki bir yıllık dönemde, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan yaklaşık 150.000 ile 200.000 kişilik Rum nüfus Yunanistan'a, Makedonya'dan da binlerce Rumeli muhaciri Türkiye'ye göç etmiştir. Böylece dar kapsamlı da olsa fiilen bir nüfus mübadelesi yaşanmıştır. Bu açıdan 1923'de yapılan Türk-Yunan nüfus mübadelesinin ilk provası aslında 1914 yılında Balkan Savaşı'ndan hemen sonra gerçekleşmiştir (Aktar, 2001, ss. 26-29).

Diğer taraftan İttihatçıların Rumlara yönelik baskıları ile 1914'te kıyı bölgelerindeki Rumların iç bölgelere sevki ve son olarak 1915'te Ermenilerin tehciri birbirini izlemiştir (Tekeli, 1990, s. 61). Bu dönemde çok sayıda Rum Birinci Dünya Savaşı sırasında kıyı bölgelerinin güvenliğini sağlamak adına kıyılardan iç bölgelere doğru sevk edildi. 27 Mayıs 1915'e gelindiğinde ise hükümet tarafından dört maddelik geçici bir kanun çıkarıldı. Kısaca "*Tehcir Kanunu*"¹⁰ olarak bilinen bu kanun savaş açısından stratejik yerlerde yaşayan ve düşmana beşinci kol görevi görebilecek unsurların yerleşim yerlerini değiştirmeye yarayacaktı. Bu kanun tehcir hakkını "*casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri... ahalinin sevk ve iskânını*" gerçekleştirmek üzere orduya veriyordu. Bununla birlikte Tehcir Kanunu¹¹ bilindiğinin aksine sadece Ermeniler için değildi; kanuna devlet aleyhinde faaliyette bulunan bazı Rumlar, diğer azınlıklar ve Müslümanlar da tabi olmuşlardı (Dündar, 2001, ss. 34, 62-65, 2008, s. 288). Ermeniler ve Rumlar gibi zorunlu sebeplerle

¹⁰ "*Vakt-i Seferde İcraat-i Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-i Muvakkat*".

¹¹ Etkileri günümüze kadar uzanan Tehcir Kanunu ile meydana gelen olaylar, bu zorunlu göç uygulamasını Osmanlı tarihinin en tartışmalı göç uygulaması haline getirmişti (İçduygu, Erder ve Gençkaya, 2014, ss. 96-97).

yerlerinden çıkarılan gayrimüslimlerin sevk işlerinde orduyla birlikte Teşkilat-ı Mahsusa, Müslümanların sevklerinde ise daha çok Aşair ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umumiyesi görevliydi. Gayrimüslim sürgünlerinin hemen sonrasında ise terk edilmiş hane ve arazilere Müslüman muhacir ve mültecilerin iskânlarına başlanılmıştı. Seri ve sistemli bir biçimde uygulamaya konulan bu karar sonucunda milyonlarca Müslüman muhacir ve mültecinin sefalet içinde yok olup gitmesi önlenmiş¹² ve Anadolu coğrafyasının sakinleri değiştirilmişti (Dündar, 2001, ss. 65, 248). Keyder'e göre, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından on yıl sonra Hristiyan azınlıklar yeni Türkiye'nin toprakları olarak kalan bölgenin dışına çıkarılmışlardı¹³. Ayrıca ticaret burjuvazisinin çok büyük bir kesiminin de bu göçler sonucunda ülkeden ayrılmış olması, bürokrasiyi rakipsiz bırakarak sivil toplum imkânını önemli derecede zayıflatmıştı (Keyder, 2009, ss. 92, 103).

Sonuç olarak, 19. yüzyılın sonunda gerçekleşen kitlesel göçlerle birlikte İttihat ve Terakki'nin gerçekleştirdiği sevk ve iskânlar, Anadolu'nun bugünkü etnik ve dinsel dağılım ve karışımının ana belirleyenlerinden biri olmuştur. 1913-1918 yılları arasında meydana gelen göç hareketleri ise hem nüfus çokluğu hem de coğrafi yaygınlık açısından Milli Mücadele Dönemi ve Cumhuriyet sonrasında gerçekleşen göçlerden daha büyük bir öneme sahiptir. Dündar'ın tahminlerine göre dönemin 17,5 milyonluk nüfusunun yarıdan fazlası yer değiştirmiştir. Diğer yandan bu dönemde gerçekleşen göçler sadece Osmanlı Devleti'nin değil; komşu devletlerin politik, ekonomik, sosyal ve kültürel yapılarını da değişim ve dönüşüme uğratmıştır (Dündar, 2001, ss. 250-251; Kale, 2015, s. 155).

¹² Dündar'a göre, Balkanlar'dan Müslümanların göç ettirilmesinde, politik amaçların yanı sıra sosyo-ekonomik nedenlerin ne kadar payı varsa Anadolu'dan gayrimüslimlerin göç ettirilmesinde de benzer nedenlerin etkisi olmuştu. Örneğin, muhacirlere dağıtılan arazilerde zaman içerisinde ciddi anlamda bir düşüş gerçekleşmiş ve muhacirlerin çoğuna yardım yapılamamıştı. 1915 yılı hesaplamalarına göre sadece Balkanlar'dan gelen muhacirlerin yeni inşa edilecek köylerde iskân edilebilmeleri için o yılki bütçenin dörtte biri yani 15 milyon lira gerekiyordu. 1917 yılı sonunda bile iskân ve iâşe sorunları yaşayan muhacirler vardı. Bunlarla birlikte Balkan Savaşı sonrası gelen muhacirlerin sayısı da ülkenin düzen ve güvenliğini etkileyecek derecede büyüktü (Dündar, 2001, ss. 34, 248-249).

¹³ Keyder'e göre, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'nin bugünkü sınırları içinde yaşayan her beş kişiden biri (%20) gayrimüslimdi; savaştan sonra ise bu oran kırkta bire (%2,5) düşmüştü (Keyder, 2009, ss. 102-103).

Sonuç ve Değerlendirmeler

Meydana gelen kitlesel göç dalgaları önemli bir takım sonuçlara yol açmıştır: En başta gelen etkilerden biri nüfus oranlarında meydana gelen değişikliklerle ilgilidir. Salgın hastalık, kıtlık, savaş ve toprak kayıpları Osmanlı toplumunun nüfus artış hızını olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle askerlik hizmetiyle yükümlü olan Müslüman toplumda bu nedenlerle nüfus artış hızı epey düşmüştür. Meydana gelen göçler ise nüfusun azalmasını engellemiş, Balkanlarda kurulan ulus devletlerde Müslüman-Türk nüfus oldukça azalırken Anadolu'da önemli ölçüde artmıştır. Bu açıdan kitlesel göç akınlarının yoğunlaşmasıyla birlikte nüfus kaybını telafi edip nüfusu heterojen kılmak, üretim ve vergi gelirlerini artırmak için daha önce uygulamada karşılık bulan liberal göç politikalarına duyulan ihtiyaç ortadan kalkmıştır. Kozmopolit nüfus politikasının terk edilmesiyle de Müslüman-Türk unsurları gözetilen, homojen nüfus politikasının izleneceği yeni bir döneme girilmiştir. Ayrıca göç eden kitleler nüfusu artırmanın yanı sıra köy-kent dağılımı üzerinde de etkili olmuşlardır. Göçmenler genellikle boş topraklar üzerine köyler kurduklarından nüfusun köy lehine artmasına yol açmışlar; Kırım, Balkan ve Kafkas köy yerleşim tipleri ortaya çıkmıştır. Diğer yandan kasaba ve şehirlerin nüfuslarında da artışlar kaydedilmiştir (İpek, 2013c, s. 155; Kale, 2015, ss. 161-162; Kocacık, 1980, s. 180).

İskân edilen göçmenler buldukları toprakları verimli hale getirip yeni ürün, tarımsal teknolojiler ve hayvanları beraberlerinde getirerek tarımsal üretim ve hayvancılıkta da önemli gelişmelere yol açmışlardır (Karpat, 2010, ss. 187-188). Göçmenlerin demiryolu hatları boyunca iskân edilmeleri ve kullandıkları dört tekerlekli arabaların Anadolu'daki iki tekerlekli kağnıların yerini almasıyla daha fazla yük daha kolay taşınabilmiş ve ihracat imkânları artmıştır. Ayrıca ticari becerilerinin yanı sıra sermayelerini getirebilen göçmenler girişimci sınıf içerisinde yer almış ve sayıları yıllar içerisinde giderek artış kaydetmiştir. Bu açıdan göçmenler devlete getirdikleri yükün yanında belirli bir süre sonra ekonomik yönden büyük bir gelişmeye sebep olmuşlardır (Ağanoğlu, 2001, s. 103; Karpat, 2010, ss. 188-189). Birinci Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde ise birtakım olumsuzluklar yaşanmıştır: Üretici nüfusun askere alınması ve gayrimüslim nüfusun göçü sonucunda üretim

oldukça düşmüş, kıtlık ortaya çıkmış; bu da vergi gelirlerinin azalmasına ve bütçe açığının artmasına yol açmıştır.

Göçlerin yarattığı ekonomik etkilerle birlikte birçok toplumsal değişme ve sorunlar da ortaya çıkmıştır. Bunların başında kitlesel akınlarla gelen göçmenlerin kırsal bölgelerdeki boş arazilere yerleşmesi, hukuki kuralların işleyişinde sıkıntılar yaşanması, tapu-kadastro işlerinde yaşanan karmaşadan dolayı yerli halk ile göçmenler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar geliyordu. Bu anlaşmazlıklar genelde yerli halkın önceden sahip olduğu veya rahatça kullandığı topraklara göçmenlerin yerleşmesi nedeniyle yaşanıyor; ekonomik çıkarları yönünden zarara uğrayan yerli halk göçmenlere tepki gösteriyordu. Dolayısıyla yerleşme düzeni toplumsal yapıya etkide bulunarak birçok arazi anlaşmazlığının da kaynağı olmuş; suç, asayiş gibi konularda bazı toplumsal sorunlar yaşanmıştır. Ayrıca göçmenlerin uzun süre içinde yaşadığı koşullardan ayrılıp kültürel bakımdan benzer de olsa üretim, iklim gibi koşullar açısından değişik bir çevreye girmesi bazı olumsuz etkilere yol açmıştır. Toprak, tarım tekniği ve üretim araçları yönünden farklı koşullarla karşılaşan göçmenlerin yeni çevreye uyumları zorlaşmıştır (Kocacık, 1980, ss. 185-187).

Diğer taraftan göçmen etnik topluluklar, Osmanlı halklarıyla bütünleşip Anadolu'nun geleneksel toplumsal yapısını kökten değiştirerek ulusal devlet de dâhil olmak üzere yeni toplumsal ve siyasal örgütlenme biçimlerinin oluşumunu sağlamıştır. Bu önemli toplumsal/siyasal dönüşüm halkı yeni bir siyasal kimlik benimsemeye hazırlayarak 1923'e gelindiğinde ulusal Türk devletinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır (Karpata, 2010, ss. 190-191). Nitekim meydana gelen göçler nedeniyle ortaya çıkan yeni nüfus dinamiği, Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet'in kuruluşundaki düşünsel akımlara yön vererek yeni siyasal yapılanmaya zemin oluşturmuştur. Bu açıdan Balkan Savaşı önemli bir dönüm noktasıdır. Bir yandan Avrupadaki toprak kaybı kalan topraklardaki nüfus kompozisyonunun Müslümanlar lehine değişmesine yol açarken diğer yandan, Osmanlıcılık projesinin, Müslüman halklar için dahi hiçbir inandırıcılığının kalmadığını göstermiş ve Türkçülük politikasını bir kurtuluş reçetesi olarak öne çıkarmıştır (Dündar, 2008, s. 61). Osmanlıcı ideolojinin benimsenmesiyle başlayan süreç, Müslüman vatandaş sayısındaki artışla İslamcılığa dönüşmüş, Arap Yarımadası'ndaki milliyetçi

hareketler ve kopuşlar sonucunda da Türkçülük ideolojisinin benimsendiği bir sürece evrilmiştir (Kale, 2015, s. 164). Dolayısıyla Kırım göçlerinden itibaren imparatorluğa yönelen tüm göçlerin siyasal, toplumsal ve ekonomik açılardan oluşturduğu önemli etkilerle birlikte Türk halkı arasında milliyetçi akımları uyaran özel bir etkisi de olmuştur. Müslüman-Türk kitleleri göç etmek zorunda bırakan siyasal olaylar, Türk milliyetçiliğinin, burjuva sınıfının bağımsızlaşma sürecindeki ideolojisi olmasından daha çok, aynı etnik özellikteki halkı bir araya toplayan olayların uyardığı bir ideoloji olarak gündeme gelmesine neden olmuştur. Bir başka deyişle milliyetçilik ideolojisi bunu destekleyecek güçlü bir toplumsal sınıfın ortaya çıkmasından önce doğmuştur (Kazgan, 1970, ss. 318, 322). Önemli görülebilecek sonuçlardan biri ise düşünsel yelpaze, idari ve siyasi kadrolarda etkili olan pek çok ismin göçmen veya göçmen çocuğu olması ile ilgilidir. Jön Türklerin de ortaya çıkmasını sağlayacak olan bu temel Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet'in kuruluşunda derin izler bırakmıştır (Mardin, 2008). Nitekim Türk milliyetçiliğinin doğuşunda önemli etkileri olan Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali Turan, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Yurdakul, Tekin Alp gibi isimlerin yanı sıra Enver Paşa, Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü, Celal Bayar gibi siyasal hayata etkileri olmuş pek çok kişi de ya göçmen ya da göçmen ailelerdendir (Karpat, 2010, s. 190; Zürcher, 2005, s. 149).

Tüm bunlarla birlikte kitlesel göçler, yeni düzenlemelerin yürürlüğe girmesini sağlamış ve göç meselesi merkezi düzeyde kurumsallaşmıştır (İçduygu ve diğerleri, 2014, ss. 90-91). Devletin hem reformunda, hem de merkezileşmesinde önemli bir rol oynayan göç ve iskân politikası bazı kilit kurumların ve uygulamaların oluşturulup güçlendirilmesine zemin hazırlamıştır (Kasaba, 2012, ss. 138-139). Belirli dönemlerde meydana getirilen kurumlar göçlerin azalması sonucunda lağvedilmiş olsa da göç ve iskân sorununa bağlı olarak süreç içerisinde kapasitelerini önemli derecede artırmışlardır. Bu açıdan göç ve iskân politikası, aynı zamanda modern devletin inşası ve güçlendirilmesinde önemli bir araç olmuştur. Göç ve iskân politikasının bu derecede kurumsallaştırılmış olması, Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde bile, idari anlamda çok karmaşık politikaları hayata geçirebildiğinin göstergesi olmuştur (Kale, 2015, s. 159). Bunların yanı sıra, önemli bir sonuç da yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin göç ve

iskâna yönelik politikalarının Osmanlı'dan miras alınan ilke ve uygulamalar temelinde belirlenmiş olmasıdır (Kale, 2014, s. 265). Bu bağlamda gerçekleşen kitlesel göçler; siyasal, sosyal ve ekonomik yapıda, yalnızca Osmanlı'yı değil Cumhuriyet Dönemi'ni de etkileyecek önemli sonuçlara yol açmıştır.

Kaynakça

- Ağanoğlu, H. Y. (2001). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihî*. İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Aktar, A. (2001). *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları* (5. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çelik, G. (1999). Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası. *Divan*, 4(6), 49-110.
- Demirtaş, M. (2009). Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 16(41), 215-238.
- Dündar, F. (2001). *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dündar, F. (2008). *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)* (3. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eren, A. C. (1966). *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri: Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*. İstanbul: Nurgök Matbaası.
- Gülsoy, U. (1996). Osmanlı Topraklarına Avrupadan Muhacir İskânı (1856-1859). *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, (3), 51-65.
- İçduygu, A., Erder, S. ve Gençkaya, Ö. F. (2014). *Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-devlet Oluşumundan Ulus-ötesi Dönüşümlere*. İstanbul: Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi.
- İpek, N. (1994). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, 1877-1890* (C. 73). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İpek, N. (2013a). Osmanlı Coğrafyasında Gerçekleşen Göçler (1750-1918). N. İpek ve M. Taştamir (Ed.), *Osmanlı'da İskân ve Göç içinde*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- İpek, N. (2013b). Osmanlı Coğrafyasında Göç ve Sebepleri. N. İpek ve M. Taştamir (Ed.), *Osmanlı'da İskân ve Göç içinde*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- İpek, N. (2013c). Osmanlı Devleti'nin Göç ve İskân Politikaları. N. İpek ve M. Taştamir (Ed.), *Osmanlı'da İskân ve Göç içinde*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Kale, B. (2014). Transforming an Empire: The Ottoman Empire's Immigration and Settlement Policies in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. *Middle Eastern Studies*, 50(2), 252-271.

Kale, B. (2015). Zorunlu Göçün 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri. M. M. Erdoğan ve A. Kaya (Ed.), *Türkiye'nin Göç Tarihi: 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Göçler* içinde (ss. 155-169). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Karpat, K. H. (2002a). Muslim Migration. K. H. Karpat (Ed.), *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays* içinde (ss. 311-323). Leiden: Brill.

Karpat, K. H. (2002b). Ottoman Immigration Policies and Settlement in Palestine. K. H. Karpat (Ed.), *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays* içinde . Leiden: Brill.

Karpat, K. H. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*. (B. Tırnakçı, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. (B. Tırnakçı, Çev.) (1. baskı.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Kasaba, R. (1998). Göç ve Devlet: Bir İmparatorluk-Cumhuriyet Karşılaştırması. H. C. Tuncer (Ed.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar* içinde (ss. 336-343). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kasaba, R. (2012). *Bir Konargöçer İmparatorluk: Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler, Sığınmacılar*. (A. Ortaç, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Kazgan, G. (1970). Milli Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 30(1-4), 313-331.

Keyder, Ç. (2009). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (14. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Kocacık, F. (1980). Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890). *Osmanlı Araştırmaları*, 1(1), 137-190.

Macar, E. (2015). Yunanistan'dan Anadolu'ya Göç: Nüfus Mübadelesi. M. M. Erdoğan ve A. Kaya (Ed.), *Türkiye'nin Göç Tarihi: 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Göçler* içinde (ss. 173-190). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Mardin, Ş. (2008). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908* (15. bs.). İstanbul: İletişim

Yayınları.

Marufoğlu, S. (1998). *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

McCarthy, J. (1998). *Müslüman Ve Azınlıklar: Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*. (B. Umar, Çev.). Ankara: İnkılâp Kitabevi.

Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri, 1856-1876*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Serbestoğlu, İ. (2011). Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 29(29), 193–214.

Tekeli, İ. (1990). Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi. *Toplum ve Bilim*, 50, 49–71.

Tekeli, İ. (2008). *Göç ve Ötesi*. İlhan Tekeli Toplu Eserler-3. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Yakut, K. (2015). Kırım Tatarları ve Nogayların Osmanlı İmparatorluğu'na Göçleri (1783-1922). M. M. Erdoğan ve A. Kaya (Ed.), *Türkiye'nin Göç Tarihi: 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Göçler* içinde (ss. 121-132). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yılmaz, M. (1999). XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası. *Osmanlı*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Zürcher, E. J. (2005). *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928*. (E. Aydınoglu, Çev.) (1. Baskı.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

